

ӘОЖ 81:001.89

Д.М. Қойшығұлова
 әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс PhD докторанты,
 Қазақстан, Алматы қ.
 E-mail: dickosh@mail.ru

Келісу / келіспеу: лингвистикадағы зерттелу жолдары

Келісу/келіспеу категориясының ғылымдағы түсінігін, сенімділік/сенімсіздік, болымды/болымсыздық және мақұлдау/мақұлдамау, ұнау/ұнамау модальділіктерінен ара-жігін ажыратып қарастыруымыздың мақсаты осы мазмұндық жағынан ұқсас, кейде берілу құралдары да ортақ болып келетін бұл категориялардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсету. Сонымен қатар келісу/келіспеудің ғылымдағы орнын анық көрсету болып табылады. Тарихи-философиялық талдаудың нәтижесінен біз келісу/келіспеу категорияларының өрісін айқындадық.

Түйін сөздер: келісу, келіспеу, гармония, ұғым, тарихи-философиялық талдау, ұқсастықтар, түсінік.

D.M. Koyshigulova
Agreement / disagreement: study degree in linguistics

This article is devoted to a problem of representation of semantic category of agreement/disagreement actual for modern linguistics in the Kazakh language and is based on situation that the integrated approach to the analysis of essence of concept of agreement/disagreement for the purpose of its adequate description of system and functional properties is necessary. Agreement/disagreement is among fundamental communicative categories which play a significant role in the organization of speech interaction, in structuring the substantial world of the person. In communicative process by means of category of agreement/disagreement the communicative and pragmatical relations between participant are established and corrected, the author's position speaking, its language and communicative competence is transferred. Language means of agreement/disagreement have general character, their form and a position in the speech act are functionally significant. The dialogical unities containing reciprocal remarks of a consent and disagreement act as object.

Keywords: agreement, disagreement, position in the speech act, semantics, descriptions, concepts, the word, speech interaction.

Д.М. Койшигулова
Согласие / несогласие: степень изученности в лингвистике

Данная статья посвящена актуальной для современной лингвистики проблеме репрезентации семантической категории согласия/несогласия в казахском языке и основывается на положении о том, что необходим комплексный подход к анализу сущности понятия согласия/несогласия с целью его адекватного описания системных и функциональных свойств. Согласие/несогласие относится к числу фундаментальных коммуникативных категорий, которые играют значительную роль в организации речевого взаимодействия, в структурировании содержательного мира человека. В коммуникативном процессе с помощью категории согласия/несогласия устанавливаются и корректируются коммуникативно-прагматические отношения между участниками, передается авторская позиция говорящего, его языковая и коммуникативная компетентность. Языковые средства согласия/несогласия имеют всеобщий характер, их форма и позиция в речевом акте функционально значимы. В качестве объекта выступают диалогические единства, содержащие ответные реплики согласия и несогласия.

Ключевые слова: согласие, несогласие, позиция в речевом акте, семантика, описания, понятия, слово, речевое взаимодействие.

Ағашында келісу туралы түсініктің қалыптасуы «гармония» ұғымының шеңберінде іске асты. «Гармония» сөзі әлемді теориялық тұрғыдан игеруге дейін пайда болған. Ол ежелгі үндіеуропа тілінің «қосу», «байланыстыру» мағынасындағы «ар» (ar немесе har) түбірінен жасалған. Мәселен, грек тілінде түбрі (хар) болып келетін *хардмодзо* мен *хормотто* етістіктері мынадай: ұқсастыру, үйлестіру, қосу, ойдан шығару, болдыру, жақындастыру, некеге

отырғызу, үйлендіру сонымен бірге келісу, келісімшарт жасау мағыналарын білдіреді. Гомердің дәуірінде «гармония» сөзі тұрмыстық «ұстағыш», «шеге» мәнді сөздер болып қолданыс тапты. Одиссеймен Илиада да «гармония» келісу, келісім, уағдаластық, илігу мағынасында қарастырылған.

Көне философияда «гармония» сөзін тереңірек қарастыру белең алды. Платон осыған байланысты: «Гармония-бұл үндестік, ал үндестік

дегеніміз келісім, бір ой әр түрлі шыққан жағдайда, келіспеушілікке әкеледі» [1] дейді. Платон «әлем көрінісі» қалыптылық және құбылмалылық, ұқсастылық және айырмашылық, келісушілік және келіспеушіліктен тұрады деп санайды.

Аристотель гармонияны «алуантүрліліктегі бірлік» деп түсіндіріп, *гармонияға* және сәйкесінше *келісім* ұғымына ғылыми көзқарас қалыптастыруына жол берді. Ол: «гармония – араласу, қарама-қайшылықпен қатар жүретін үйлесімділік...» [2].

Сонымен «гармония» түсінігі гректер үшін алуантүрліліктің бірлігі ретінде, қарама-қарсылықпен күресетін диалектілік бірлік ретіндегі, жалпы болмыстың негізгі сипаты ретінде ұғынылды [3].

Гармонияны (келісім) зерттелуіндегі жаңа орам немістің классикалық философиясының пайда болуымен, оның дамуымен байқалады. Гегель гармонияны болмыстың қалыптасуымен байланыстырады. «Гармония бұл абсолютті үйлесімділік» деп атап көрсетеді. Ол өзінің «Эстетика» атты еңбегінде *гармония* мен *келісім* ұғымдарын бір бірімен байланыстыра қарайды.

Тарихи-философиялық талдаудың нәтижесінен біз гармонияның категориялық өрісін айқындадық. Ол «тұрмыс» категориясынан бастау алып келесідей ұғымдарды қамтиды: адекваттық, ыңғайлылық, бір тұтастылық, ішкі ойдың аяқталуы, өлшем, құрылымдық үйлесім, ырғақтылық, тепе-теңдік, бірдейлік, ұйқасымдылық, үндестік, келісім, сәйкес келу, қатысы барлық, біркелкілік, тұтастылық. Осыған орай, гармония (келісім) сөзін анықтайтын әр түрлі сөздіктерге назар аударалық. 1. «Келісім – келісушілікті білдіретін, қарым-қатынаста тепе-теңдігі бар заттың өзара арақатынасы» [4]. 2. «Келісім – ұйқастылық, жүйелілік, үйлесімділік, гармония» [4]. Немістің философиялық сөздігінде «гармония ол – келісім, келісу, сәйкес келу, үндестік, ынтымақтық, ұйқастық, симетрия (ортадан екі жаққа созылған заттың екі бөлімнің өлшемдестігі)» [5] деп анықтама берсе, қазақ тілінің XV томдық түсіндірме сөздігінде *келісу* төмендегідей мағыналарды білдіреді:

- 1) Өзара пікірлесіп бір тоқтамға келу;
- 2) Пәтуаласу, сөз байласу, уәделесу;
- 3) Келісімге келу, бітім жасау;
- 4) Жарасу, үйлесу, ұнау, сай келу [6].

Келіспеу:

- 1) Бір тоқтамға келмеу, әр түрлі пікірде болу;
- 2) Бітім жасаспау; бас тарту;

3) Ымыраға келмеу, келіспеушілік; алауыздық;

4) Ұнамау, сай келмеу, үйлесімсіздік [6].

Келісу vs келіспеу категорияларын көптеген ғалымдардың еңбектерінде болымдылық/болымсыздық, мақұлдау/мақұлдамау, сенімділік/сенімсіздік категориясының ішінде бірге қарастырылып келеді. Аталмыш категория қазақ тілінде жеке-дара алынып қарастырылмаған, отандық ғалымдардың ішінде осы мағынамен ұштасып жатқан категорияларға сәйкес Т. Абдығалиев «Қазіргі қазақ тіліндегі болымдылық-болымсыздық категориясы» (1998), Д.Е. Масалимова «Когнитивно-прагматическое описание гармонии и дисгармонии речевого общения» (2006), А.Е. Исмагулова «Структурно-семантические модели полилога в условиях коммуникативного акта: удача vs неудача» (2009), Д.Х. Ақынованың «Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақұлдау/мақұлдамау модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі» (2010) атты диссертациялық еңбектері жарық көрген. Сонымен қатар, келісу vs келіспеу категорияларының классификациясы бірқатар орыс ғалымдарының зерттеулерінде келтірілген (Озоровский, 1974, 1976; Пройкова, 1976; Акишина, Формановская, 1978; Лекант, 1991; Галактионова, 1995; Баделина, 1997; Морозова, 2000; Колокольцева, 2001; Маслова, 2007). Алайда бұл категорияны олар әр түрлі қырынан қарастырса да, барлық лингвистер, келісу vs келіспеудің әр түрлі іс-әрекетіне байланысты көптеген түрлерінің бар екендігіне назар аудартқызады.

Мәселен, зерттеуші В.И.Красных келісу/келіспеу мағынасын диалогтық сөйлесімге тән *семантикалық категория* ретінде қарастырса [7], О.В.Озоровский бұл категорияға (келісу/келіспеу) анықтама береді: «Келісу немесе келіспеу - сөйлеу субъектілерінің ақиқат шындықтың қандай бір құбалыстарына сәйкестік немесе сәйкес еместік көзқарастарын білдіреді». Автор сөйлемдерді формалды-морфологиялық белгісі бойынша парадигмалық типтері (болымды және болымсыз сөйлемдер) және сөйлеудегі модалдік мағынасы бойынша (келісу және келіспеу мағыналы сөйлемдер) деп жіктейді [8]. Бұл жіктеменің тұлғалық (формалық) жағынан да, мазмұндық межесі тұрғысынан да ғылыми негізі бар деуге болады.

Н.И.Поройкова келісу-келіспеу категориясын объективті-субъективті категориялар қатарына жатқызады: «Сөйлеушінің көзқарасы жеке және қоғамдық тәжірибемен сәйкес келуі

мүмкін, сондықтан келісу-келіспеу категориясы *субъективті-объективті категориялар* қатарына жатады. Оның құрылуына әртүрлі варианттар түзіп, өзара әрекеттестікте болатын құрылымдық грамматикалық, сондай-ақ лексика-семантикалық құралдар қатысады» [9]. Ал орыс тіл білімінің маманы Л.М.Рубашева қалау/қаламау және келісу/келіспеу мағыналарын *субъективті модалділікке* жатқызады [10]. Біздіңше, қандай да бір категорияны субъективті немесе объективті деп бөлу логикалық принципке негізделеді. Ал лингвистикалық тұрғыдан әртүрлі құралдардың қатысуы арқылы білдірілетін категория функционалды-семантикалық категория болып танылуы тиіс. Ал осы келісу/келіспеу модалділігін тілдік тұрғыдан қарастырған зерттеуші З.М.Байкова келісу/келіспеу модалділігінің паралингвистикалық құралдарына: 1) ым-ишарат (ым-ишарат сөйлеудің мәнін арттырып, эмоционалдылығын арттырады); іс-әрекет, қылық, мінез-құлықты жатқыза отырып, келісу/келіспеу модалділігін оң/теріс (положительная/отрицательная оценка) бағалаудың бір түрі ретінде қарастыруға болады дей келіп, *растау (болымдылық) ақиқат (действительность) өрісінің шағын өрісі* болып табылады деп қорытады [11].

Сөйлеу процесінде сөйлеушінің әртүрлі мақсаттарына орай, келісу-келіспеу категориясына сенімділік, үзілді-кесілділік, сенімсіздік және т.б. модалді мағыналары «жамылады». Сондай-ақ бұл категория эмоционалді реакция мен көңіл-күйді, қалыпты (қайғыру, өкіну, рақаттану, қуаныш, көңілі толмау және т.б.) білдіретін модалді-экспрессивті категориялармен де байланысып жатады.

Н.И.Поройкова сөйлесушінің ойына, сөзіне келісу немесе келіспеу мағынасын білдіретін құрылымдарды 1) қайталау арқылы жасалған құрылымдар (бұлар эксплицитті және имплицитті түрде көрінуі мүмкін), 2) растау немесе терістеу мағыналы сөздер қатысқан құрылымдар деп бөледі [12].

Келісу-келіспеу мағыналы репликаларды білдіретін функционалды-семантикалық құралдарды қарастырған О.Н.Морозова «келісу» ұғымын төмендегіше түсіндіреді: «Келісу сөйлеудің шындығын бірлікте мақұлдау немесе шындықтың сөйлеуші субъектіге ғана байланысты екендігін білдірсе, келісу сенімге немесе «сенім кодексіне» ғана сүйенеді» [13].

Болымдылық/болымсыздық категориясын, сенімділік/сенімсіздік, келісу/келіспеу және мақұлдау/мақұлдамау модалділіктерін қарастыр-

ған зерттеушілердің еңбегіне шолу жасауымыздың мақсаты осы мазмұндық жағынан ұқсас, кейде берілу құралдары да ортақ болып келетін бұл категориялардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсету. Себебі, келісу vs келіспеу мағынасының түп негізінде логикалық болымдылық/болымсыздық категориясының жатқандығын аңғаруға болады. Өйткені құрылымдық грамматикада бір сөйленімнің екінші бір сөйленімге қатысты болымдылық және болымсыздық мағынасы *Иә, Жоқ* т.б. сөйлемдері (сөз-сөйлемдері) арқылы анықталады. Біздіңше, логикалық тұрғыдан ерекшеленетін, тілде жеке атау алып дербестелген бұл ұғымдар, синоним болғанына қарамастан, жеке-жеке категория ретінде қарастырылғаны дұрыс. Осы орайда аталмыш модалдік мағыналардың және «келісу vs келіспеу» мағыналарына жуықтау сөздердің сөздікте берілген анықтамаларына талдау жасағанды жөн көрдік.

Келісу ет. 1) келісімге келу, пікірлері бір жерден шығу. *Күйеуінің пікірімен Кәмаш та келісетін секілді, теріс деген жоқ* (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті). 2) Сөз байласу, уәделесу. *Жолдыбай бірден келісті* (Б.Сөкпақбаев, Бастан кеш) [14].

Қоста ет. Дұрыс деп тауып, мақұлдау, қолдау. *Би Қадыржанның ақылын қостамады* [15].

Қошта ет. Біреудің іс әрекетін, пікірін қолдау, құптау, мақұлдау. *Осы ұсынысты біз де, аудан да қоштап отырмыз, жаңа бөлімше басына өзің барасың* (Ғ. Сыланов, Замана) [16].

Құпта ет. Бір нәрсені қуаттау, мақұлдау, қоштау, растау. *Рахимов менің шешімді құптағандай болды* (Б. Момышұлы, М.) [17].

Мақұлда ет. Бір нәрсеге қанағаттану, көңілі толу, мақұлдау. *Жарайды, мырза, өтінішіңізді орындайын. Өзің де менің өтінішімді,..- дей бергенде, Тәңірберген сөзінің арңы жағын айтқызбай: - Мақұл! Уәде осы болсын,- деді* (Ә. Нұрпейсов).

Раста ет. Бір нәрсенің шындығын, дұрыстығын қуаттау, дәлелдеу; куәгер болу. *Оны мемлекеттік қауіпсіздендіру органы растаса, мұндай бригадаларда еңбеккүн шегерілмейді* (К. Шайбеков, Колхозда) [18].

Рас зат. Өтірік емес, ақиқат, шындық; дұрыс, тура. *Растың бір аты хақ.* (Абай, Тол. жин.) [19].

Теріс сын. 1) Дұрыс емес, қате; бұрыс. *Ел жайы өзіме мәлім, мынауы теріс дейтін адам жоқ екенін біледі* (Б. Майлин, Шығ.) [20].

Келіспеу ет. Бір тоқтамға келмеу, әр түрлі пікірде болу. *Оларды шақыруым керек пе, қалай ойлайсың? - Керек емес.* (К. Шайбеков, Колхозда) [21].

Бас тарт *ет.* Келісім шартты бұзу, бітім жаспау, бас тарту;

Құптамау *ет.* Ымыраға келмеу, келіспеу-шілік; алауыздық;

Үнатпау *ет.* Үнамау, сай келмеу, үйлесімсіздік. Қалай, көңіліңнен шықты ма? - Енді ы-ы шыны керек маған ұнамады. (С. Мәуленов, Жұлдыз) [22].

Осыған орай, «келісу vs келіспеу» ұғымдарының, бір жағынан, «мақұлдау/мақұлдамау» мағынасына, екінші жағынан, «сенімділік/сенімсіздік», «болымды/болымсыз» мағынасына жақындығы байқалады. Алайда логикалық пайымдауда жеке ұғым болып қалыптасып, тілдік жүйеден атау алған бұл категория өз алдына жеке қарастырылмақ.

Әдебиеттер

- 1 Платон. 3 томдық шығ. – М.: Мысль, 1968-1972. – Т.2. – С. 113-114.
- 2 Аристотель. Шығарма. – Т.1. – М., 1979. – С. 497.
- 3 Словарь античности / перев. с нем. Отв. ред. В.И. Кузишин. – М.: Изд-во Прогресс, 1989. –С. 121.
- 4 Ожегов С. Словарь русского языка. – С. 688; С. 712.
- 5 Philosophie und naturwissenschaften Worterbuch. Herausgegeben von Herbert Horz, Roef Lotner. – Deutz Verlag Berlin, 1978. – С. 335.
- 6 ҚІҮТТС 380-381 б.
- 7 Красных В.И. Выражение согласия-несогласия с высказыванием собеседника // Русский язык за рубежом. – 1973. – №1. – С. 25-31.
- 8 Озоровский О.В. Согласие-несогласие как категория коммуникативного синтаксиса // Проблемы учебника русского языка как иностранного: Синтаксис (сост. В.И. Красных) – М.: Русский язык, 1980. – С.109-120, 70-75.
- 9 Поройкова Н.И. Функционирование средств выражения согласия-несогласия в диалоге // Функциональный анализ грамматических категорий и единиц. – Л., 1976. – С. 102-115, 103-104.
- 10 Рубашева Л.М. Реляционные предложения в современном английском языке: дисс. ...канд. филол. наук. – Киев, 1995. – 221, 129-130.
- 11 Байкова З.М. Лексико-грамматическое поле, объединенное модальным значением уверенности (подтверждения) в современном английском языке: дисс. ... канд.филол.наук. – Рига, 1984. – 196 б., 2 б.
- 12 Пройкова Н.И. Функционирование средств выражения согласия-несогласия в диалоге// Функциональный анализ грамматических категорий и единиц: сборник научных трудов. Ленинград, 1976. – С. 102-115., 114.
- 13 Морозова О.Н. Функционально-семантические средства реплик со значением согласия-несогласия.
- 14 ҚТТС, IV, 595 б.
- 15 ҚТТС, IV, 368 б.
- 16 ҚТТС, IV, 375 б.
- 17 ҚТТС, IV, 486.
- 18 ҚТТС, VII, 49 б.
- 19 ҚТТС, VIII, 49 б.
- 20 ҚТТС, IX, 13 б.
- 21 ҚТТС, VII, 49 б.
- 22 ҚТТС, 380-381 б.

References

- 1 Platon. 3 tomдық shyғ. – М.: Mysl', 1968-1972. – Т.2. – S. 113-114.
- 2 Aristotel'. Shyғarma. – Т.1. – М., 1979. – S. 497.
- 3 Slovar' antichnosti / perev. s nem. Отв. ред. V.I. Kuzishin. – М.: Izd-vo Progress, 1989. –С. 121.
- 4 Ozhegov S. Slovar' russkogo yazyka. – С. 688; С. 712.
- 5 Philosophie und naturwissenschaften Worterbuch. Herausgegeben von Herbert Horz, Roef Lotner. – Deutz Verlag Berlin, 1978. – С. 335.
- 6 ҚІҮТТС 380-381 б.
- 7 Krasnyh V.I. Vyrazhenie soglasiya-nesoglasiya s vyskazyvaniem sobesednika // Russkiy yazyk za rubezhom. – 1973. – №1. – S. 25-31.
- 8 Ozorovskiy O.V. Soglasie-nesoglasie kak kategoriya kommunikativnogo sintaksisa // Problemy uchebnika russkogo yazyka kak inostrannogo: Sintaksis (sost. V.I. Krasnyh) – М.: Russkiy yazyk, 1980. – S.109-120, 70-75.
- 9 Poroykova N.I. Funktsionirovanie sredstv yrazheniya soglasiya-nesoglasiya v dialoge // Funktsional'nyj analiz grammaticheskikh kategoriy i edinits. – L., 1976. – S. 102-115, 103-104.
- 10 Rubasheva L.M. Relyatsionnye predlozheniya v sovremennom angliiskom yazyke: diss. ...kand. filol. nauk. – Kiev, 1995. – 221, 129-130.
- 11 Baykova Z.M. Leksiko-grammaticheskoe pole, obedinennoe modal'nym znacheniem uverenosti (podtverzhdeniya) v sovremennom angliiskom yazyke: diss. ... kand.filol.nauk. – Riga, 1984. – 196 b., 2 b.
- 12 Proykova N.I. Funktsionirovanie sredstv vyrazheniya soglasiya-nesoglasiya v dialoge// Funktsional'nyj analiz grammaticheskikh kategoriy i edinits: sbornik nauchnyh trudov. Leningrad, 1976. – S. 102-115., 114.
- 13 Morozova O.N. Funktsional'no-semanticheskie sredstva replik so znacheniem soglasiya-nesoglasiya.
- 14 ҚТТС, IV, 595 б.

- 15 ҚТТС, IV, 368 б.
- 16 ҚТТС, IV, 375 б.
- 17 ҚТТС, IV, 486.
- 18 ҚТТС, VII, 49 б.
- 19 ҚТТС, VIII, 49 б.
- 20 ҚТТС, IX, 13 б.
- 21 ҚТТС, VII, 49 б.
- 22 ҚТТС, 380-381 б.